

19. Eski Türkçeden Orta Türkçeye *artuk* sözcüğü ve türevlerinde görülen anlam genişlemesi ve metaforlaşma

Gülser ERSOY¹

APA: Ersoy, G. (2023). Eski Türkçeden Orta Türkçeye *artuk* sözcüğü ve türevlerinde görülen anlam genişlemesi ve metaforlaşma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 309-325. DOI: 10.29000/rumelide.1279090

Öz

İnsan zihninde bilinçdışı gerçekleşen metaforik eşleştirme, toplumun kültürel değerleri ile başka bir boyut kazanmaktadır. Zihinde gerçekleşen metaforlar, toplumların sahip oldukları kültürel değerleri ve inançları ile örtüşebildiği gibi çelişebilmektedir de. Bu çelişkili durumun en somut örneklerine o topluma ait dilsel malzemelerde rastlanılır. Eldeki çalışma Maniheist, Budist ve İslami çevrede yazılan eserlerde *artuk* ve türevlerinde görülen anlam çeşitliliğini örneklendirmeye ve aynı zamanda bu çeşitliliğin nedenini açıklamaya çalışmaktadır. *Artuk*, Türk runik harfli metinlerden itibaren tanıklık edilen bir sözcüktür. Bu sebeple sözcüğün başlangıçta ve daha sonraki süreçte yer aldığı işlevsel kategorinin takibi kolaylıkla yapılabilmektedir. İlk olarak isim, sıfat ve son çekim edatı işlevinde kullanılan ilerleyen süreçte de kalıcı zarf işleviyle gramerleşmenin ara kategorisinde yerini alan *artuk* sözcüğünün aynı zamanda süreç içerisinde farklı kavram alanlarını karşılar hale geldiği, başka bir ifade ile anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Yazıtlardan, Maniheist, Budist ve İslami çevrede yazılan metinlerden oluşturulan korpusta sözcüğün hem olumlu hem de olumsuz anlam alanını karşılayacak şekilde bir anlam genişlemesine uğradığına tanıklık edilmiş ve bu durum Kavramsal Metafor Teorisi ile açıklanmıştır. *Artuk* ve türevlerinin anlamlandırılmasında ÇOK OLAN YUKARIDADIR, İYİ OLAN YUKARIDADIR, ERDEMLİ OLAN YUKARIDADIR şeklindeki metaforlarla ÇOK OLAN TAŞAR, DAHA AZ İYİDİR, DAHA KÜÇÜK DAHA İYİDİR şeklindeki metaforların ne denli belirleyici olduğu Türk diline ait tarihî metinlerle ispat edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Artuk* ve türevleri, Anlam genişlemesi, Kavramsal Metafor Teorisi

Expansion of meaning and metaphorization in *artuk* word and derivatives from Old Turkish to middle Turkish

Abstract

Metaphorical matching, which occurs unconsciously in the human mind, gains another dimension with the cultural values of the society. The metaphors realized in the mind can overlap with the cultural values and beliefs of the societies, as well as contradictory. The most concrete examples of this contradictory situation can be found in the linguistic materials of that society. The present study tries to exemplify the diversity of meanings seen in *artuk* and its derivatives in works written in Manichaeen, Buddhist and Islamic environments, and also to explain the reason for this diversity. *Artuk* is a word that has been witnessed since the Turkish runic letter texts. For this reason, it is easy to follow the functional category in which the word takes place in the beginning and in the later process. It is seen that the word *artuk*, which was first used in the function of noun, adjective and final inflectional preposition, took its place in the intermediate category of grammar with the

¹ Dr., MEB, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni (Kütahya, Türkiye) gulserersoy@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1002-1967 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 01.02.2023 kabul tarihi: 20.04.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1279090]

permanent adverb function in the following process, at the same time it became to meet different conceptual fields in the process, in other words, it underwent an expansion of meaning. In the corpus composed of inscriptions, texts written in Manichaeism, Buddhist and Islamic environments, it has been witnessed that the word has undergone a semantic expansion to meet both positive and negative meanings, and this situation is explained by Conceptual Metaphor Theory. In the interpretation of *artuk* and its derivatives, it has been tried to prove importance of the MANY IS ABOVE, THE GOOD IS ABOVE, THE VIRTUOUS IS UP, and the metaphors of MUCH OVERFLOW, LESS IS GOOD, SMALL IS BETTER with the historical texts of the Turkish language.

Keywords: *Artuk* and its derivatives, Semantic expansion, Conceptual Metaphor Theory

Giriş

İnsanoğlu doğduğu andan itibaren çevresindeki nesnelere, olayları, durumları ve dolayısıyla kavramları anlama çabasına girmekte ve bu süreç içerisinde tüm bu “şey”lere birtakım değerler yüklemektedir. Metaforik düşünme işte bu anlama ve anlamlandırma sürecinin en önemli sonuçlarından biridir.

Bir tür şeyi başka bir tür şeyin terimlerine göre anlamak ve tecrübe etmek olarak tanımlanan metaforun özünde bir kavram alanına ait terimlerin başka bir kavram alanına uygulanması yatmaktadır (Lakoff vd., 2022, s.34; Kövecses, 2017, s.14). Bu bağlamda insan için önem arz eden duygu, düşünce, zaman gibi kavramların soyut olmaları ya da tecrübe dünyasında çok belirgin olmaması bu alanlara ait kavramların insan için daha anlaşılır ve tecrübe edilebilir olan somut dünyanın verileri ile izah edilmesine neden olmaktadır; bu durum da metaforların oluşmasına neden olmaktadır.

Eldeki çalışmanın temelini, Kavramsal Metafor Teorisi oluşturmaktadır. Teorinin kurucularından ve savunucularından George Lakoff, Mark Johnson ve Zoltán Kövecses metaforik düşünce sistemini zihnin doğal bir süreci olarak değerlendirmekte ve bu sistemi soyut kavram alanını somut kavram alanı ile ifade ederek anlamaya çalışmanın kendisi olarak tanımlamaktadır (George Lakoff vd.,1980; George vd.,1999; Kövecses, 2017)². Kövecses, Kavramsal Metaforu iki deneyim alanı arasındaki sistematik bir eşleştirme dizisi (mapping-haritalama), bir alanı başka bir alan açısından anlamak olarak tanımlamaktadır (2017, s.2).

Kavramsal Metafor Kuramında anlaşılmaya ve anlamlandırılmaya çalışılan ve genellikle soyut olan kavram alanı *hedef alan (A)*, kendisi aracılığıyla soyut kavram alanının tanımlandığı somut kavram alanı ise *kaynak alan (B)* olarak tanımlanmıştır (Lakoff, 1987, s.219).

Kavramsal Metafor Kuramına göre insan zihninde gerçekleşen metaforik düşünme aslında erken dönem çocuklukta yaşanan tecrübelerin beyinde oluşturduğu bilinçdışı eşleştirmenin bir sonucudur. Erken çocukluk döneminde beynin farklı sinir alanlarında aynı anda gerçekleşen aktiflik ve bu aktifliğin sıkça tekrarı zihnin kaynak ve hedef alan arasında eşleştirme yapmasına sebep olmaktadır (Narayanan, 1997, s.183-185).

Kuramın öncülleri metaforları yapı, yönelim ve ontolojik olmak üzere üç başlık altında değerlendirmektedir. Yapı metaforları, bir kavramın diğer kavrama göre yapıya kavuştuğu metafor çeşididir. Örneğin AŞK BİR YOLCULUKTUR³ ifadesi bir kavramın (yolculuk/B) başka bir kavrama

² Lakoff ve Johnson’a ait “Metaphors We Live by” (1980) adlı çalışma Gökhan Yavuz Demir tarafından “Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil” (2022) başlığı ile Türkçeye çevrilmiştir. Eldeki çalışmada da bu eser kaynak olarak kullanılmıştır.

³ Literatürde metaforlar büyük harfle yazılmaktadır.

(aşk/A) yapı kazandırması sebebiyle yapı metaforu olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde bir metaforlaşma; insan zihninin hedef alana ait soyut bir kavramı (aşk), kaynak alanına ait tecrübe edilebilirliği-izahı daha yüksek olan bir kavram (yolculuk) ile anlama çabasının bir sonucudur. Yönelim metaforu bütün kavramlar sistemini diğer kavramlar sistemine göre organize eden; bir kavrama yukarı-aşağı, ileri-geri gibi uzay-mekân yönelimi veren metafor çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Ontolojik metaforlar ise duygu, fikir, aktivite gibi soyut olguların somutlaştırıldığı metaforlardır (Lakoff vd., 2022).

Eldeki çalışma savunduğu görüş itibariyle yönelim metaforun anlam alanına girmektedir. Bu sebeple ilgili metafor çeşidi hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Yönelim metaforu

Yönelim metaforunun içeriğini aşağı-yukarı, ileri-geri, iç-dış gibi uzay-mekân yönelimleri oluşturmaktadır. Kavramların söz konusu uzay-mekân yönelimleri ile anlaşılma çabası yönelim metaforunun alanıdır (Lakoff vd., 2022, s.45).

Yönelim metaforu içerisinde sıklıkla kullanılan birincil metaforlardan biri ÇOK OLAN YUKARIDADIR eşleştirmesidir. Bu şekilde gerçekleşen bir eşleştirme, beynin miktarla ilgili sinirsel alanıyla dikeylikle ilgili sinirsel alanının sıklıkla aktifleştüğünün göstergesidir. Lakoff-Johnson bu durumu bir taşıyıcıya ya da yığına daha fazla madde/fiziksel nesne yüklediğinde seviyenin yükseldiğine dair edinilen tecrübenin bir sonucu olarak izah etmektedir (2022, s.48). Dolayısıyla bir kabın içine konulan aynı türden bir maddenin o kapta daha önce yer alan maddenin miktarında ve seviyesinde değişiklik yaptığına dair edinilen bilginin erken yaşta sıklıkla tecrübe edilmesi ÇOK OLAN YUKARIDADIR metaforunun oluşmasına sebep olmaktadır. Kabın içindeki maddenin miktarında görölen eksiklik de AZ OLAN AŞAĞIDADIR şeklinde bir metaforun oluşumunu zorunlu kılmaktadır (Johnson, 1999, s.130; Narayanan, 1997, s.187). Dolayısıyla oluşturulan metaforların fiziksel tecrübeye temellendiği görüşü hâkimdir (Lakoff-Johnson 2022, s. 51-53)

Zihinde farklı sinirsel alanlarla uzay-mekân alanlarına ait içinde uzay-mekân yönelimlerinin yer aldığı-metaforik eşleşmeler “MUTLU OLAN YUKARIDA; KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR./BİLİNÇLİ OLAN YUKARIDA; BİLİNÇSİZ OLAN AŞAĞIDADIR./ YÜKSEK STATÜ YUKARIDA; DÜŞÜK STATÜ AŞAĞIDADIR./ İYİ OLAN YUKARIDA; KÖTÜ OLAN AŞAĞIDADIR./ ERDEMLİ OLAN YUKARIDA; ERDEMSİZ OLAN AŞAĞIDADIR.” şeklinde sıralanabilir. Hedef ve kaynak alanda gerçekleşen bu şekilde bir eşleşmenin sonunda –örneğin- “Yüksek bir konuma sahip.” imaj metaforunun YÜKSEK STATÜ YUKARIDA; DÜŞÜK STATÜ AŞAĞIDADIR temel metaforundan; ya da “Kendimi öyle alçaltmam.” imaj metaforunun da ERDEMLİ OLAN YUKARIDA; ERDEMSİZ OLAN AŞAĞIDADIR temel metaforundan türetildiği bilinmektedir (Lakoff vd., 2022, s.45-50)

Türk dilinin en eski kaynağı olarak kabul edilen yazıtlarda *artuk* sözcüğünün miktar olarak “çok+luk” ifade eden kavram alanları için kullanıldığı görölmektedir. Yapılan art zamanlı incelemede sözcüğün birtakım anlam genişlemelerine uğradığı; bu anlam genişlemelerinin de temelde yönelim metaforları içerisinde değerlendirilen birtakım eşleştirmelerle belirli bir düzeyde bağlantısının olduğu gözlemlenmiştir. Konu ile ilgili taranan metinlerden elde edilen verilere geçmeden önce *artuk* sözcüğünün etimolojisi ve zaman içerisinde yüklediği sentaktik işlevler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Artuk sözcüğünün etimolojisi ve sentaktik işlevi

Artuk sözcüğünün etimolojik izahı alan çalışmasında yer alan kimi dilbilimci tarafından şüpheye yer bırakmayacak şekilde yapılmıştır. Sözcüğün temelde miktar olarak “daha çok büyüme, artmak; aşırı hale gelmek veya aşırı olmak, çoğalmak, daha da büyüme” anlamına gelen *art-* fiilinden türediği bilinmektedir (Brockelmann, 1954, s.110; Clauson, 1972, s.204; Erdal, 1991, s.228; Hamilton, 1998, s. 167; Räsänen, 1957, s.132; Tekin, 2003, s.370). *-ok+* ise edilgenlik ve sonuç bildiren morphem olarak kaydedilmektedir (Gülensoy, 2007, s.81).

Yazıtlardan itibaren tanıklık edilen *artuk* sözcüğünün birtakım fonolojik değişikliklerle birlikte Türk dilinin her döneminde kullanıldığı görülmektedir. Tarihî metinlere ek olarak söz konusu sözcüğün Yeni Uygur Türkçesinde *artuk*; Yakut Türkçesinde *orduk*; Türkiye Türkçesinde *artık*; Anadolu ağızlarında *arth*, *artoh*, *artuh*, *artuk*, *artuğ* şekliyle kullanıldığı kaydedilmektedir (Gülensoy, 2007, s.81; Tekin, 2003, s.370). Clauson Türkçenin çağdaşlarına bakıldığında güneydoğu dillerinde ve bazı güney merkez dillerde *artuk*, diğer yerlerde özellikle de güneybatı dillerinde anlam genişlemesine uğrayarak *artık* şekliyle kullanıldığını ifade etmektedir (Clauson, 1972, s.204).

Artuk sözcüğünün Türk diline ait en eski metinlerinden itibaren tümce içerisinde hangi işlevlerde kullanıldığı konusu da oldukça önemlidir. Çünkü Türk dilinin en eski metinlerinde ve sonraki süreçlerde dâhil olduğu işlevsel kategori, aynı zamanda *artuk* sözcüğünün gramerleşme evresi hakkında birtakım çıkarımlarda bulunulmasına yardımcı olacaktır. Nitekim gramerleşmenin bir basamağını oluşturan kategorisizleşmede hem sözlüksel hem de göreceli olarak açık bir yapıya sahip olan büyük kategorilerin süreç içerisinde belki ara kategorilere ve buradan da küçük kategorilere evrilmesi söz konusudur. Ad ve fiiller büyük kategorilerin; sıfat ve zarflar ara kategorilerin; edat, bağlaç, zamir ve yardımcı fiiller de küçük kategorilerin içerisinde değerlendirilmektedir. Buna göre art zamanlı olarak bütün küçük kategorilerin kaynağının büyük kategoriler olduğu ifade edilmektedir (Gökçe, 2013, s.33). Bu bağlamda *artuk* sözcüğünün Türk diline ait en eski metinlerde hangi işlevsel kategoride kullanıldığı, akabindeki süreçte üstlendiği farklı işlevlerin takibi oldukça önemlidir.

Yazıtlarda *artuk* sözcüğü isim işlevi ile “*Bizinte iki uçı sıyarça artuk erti (Onların) iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı.*” (Tun. 40) tümcesinde kullanılmaktadır. Bunun dışında söz konusu sözcüğün yüksekteki onlu sıranın kendisinden daha küçük olan sayıdan önde gelmesi durumunda ikisinin arasına getirildiği “ve daha çok” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Gabain, 1988, s.75): *Otuz artuku bir yaşuma karluk bodun buşsuz [er]ür barur erkli yağı bolı (BK D 28-29). Kağan atısı yollug tigin men ay artuku tört kün [ol]urup bitidim (BK GB).* Bu şekilde bir kullanım örneğine Maniheist ve Budist çevrede de tanıklık edilmektedir: *yüz artuku kırk (Huast. 12), tağı kalmış tört yüz tokuz on artuku biş bodisvtlar (Maitr. 8/15), miñ yüz artuku tört (Maitr. 81/37), otuz artuku üç öñi (AY VIII 14271), tokuz on artuku tokuz kata (AY IX 14952).* İlerleyen yüzyıllarda standart Doğu Türkçesine ait metinlerde *artuk+ı* sözcüğünün bahsedildiği şekliyle kullanımları yok denecek kadar azdır.

Sözcük, Maniheist çevrede yazılan metinlerden itibaren kullanım sahasını genişletmiş, son çekim edatı işleviyle isimlerin (sayılar dâhil) yalın hâline, bulunma-çıkma hâlindeki isim ve zamirlere eklenmiştir. Türk runik harfli yazıtlarda, Maniheist, Budist ve ilk İslami eserlerde, CC’de, Harezmi Türkçesi dil özelliklerinin görüldüğü kimi eserlerde bu türden kullanımlara tanıklık edilmektedir:

Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı (KT D 33); muntada artuk (Manichaische Erzähler 13,20 Gabain’den 1988, s.99); otuz artuk ulug il uluşlarğ kezip...(AY Süü 46); otuz artuk baglıg tutuğlug tınlıglar (AY Süü 182); yüz artuk kişiler (AY Süü 353-354); kaltı alku itiglig yaratıglıg

nomlarını togmak öçmek törü üze bir kşanta artuk turmazın serilmezın ürlüksüzün körürler (AY IV 7936-7939); *küzedçi toyn eğil üç tümen artuk kişi kaltı*. (HT X 1118); *Dakyanus melik keçkeli iki üç yüz artuk bolmış turur* (OA Tef. 9b/15); *bir yultın artuk* (BT VIII A 143); *bilge biliginde artuk üstün bolup...* (Mz. 796/12-14 – Elmalı 202); *yoğurkanda artuk* (DLT 62/48; 336/272); *kim Teñirni söver barçadan artuk dağı koñşuñı* (CC 62a/25-26); *yüzdin artukrak* (ME/Paris 58b 3); *eger mundın artuk bileyin teseñ* (MM 36/1); *ol ilde üç yüz kişidin artuk müsülman boldılar* (KE 34r 12); *bir avuç suvdın artuk içmeñ* (KE 132v 13); *mundın artuk kaçğuda tutmağıl* (KE104v 4); *sen mindin yüz artuk sen* (MN 293 144a/12); *yalavaç aydı uluğ kün kopsa kişiler saķanğaylar kim biz dünyā içinde bir kışlak azu bir aħşam artuk turmadımız* (MN 293 245b/5). Burada *artuk* sözcüğü son çekim edatı işlevinde kullanılmaktadır (Eraslan, 2012, s.306; Gabain, 1988, s. 75; Tekin, 1976b, s.95).

Artuk, Türk runik harfli yazıtlarda bir yandan onlu sıra ile kendisinden daha küçük olan sayı arasına yerleşirken diğer yandan sıfat işleviyle kullanılmaktadır. Tun.20'de "*Artuk kırkız küçlüğ kagan yagımız bolı. Çok sayıda Kırgız ve güçlü hakanları düşmanımız oldu.*" ve KÇ D 25'te *Artuk yulkıg igidti. "Çok fazla hayvan besledi."* tümcelerinde sözcük sıfat işlevinde kullanılmaktadır. Gerek yazıtlarda gerekse korpusa dâhil edilen Budist çevrelerde yazılan metinlerde söz konusu sözcüğün sıfat işlevinde kullanıldığı örnek sayısı azdır: *Raçabumı atlıg artuk ilig kan orumı yitiñç oruntaki bodısataıavlarka yügerü üsüklerinte tamuka tüşe turur "Rājabhūmi adlı pek çok hükümdar yeri yedinci yerdeki Bodhisattvalara yukarılarda cehenneme düşen canlılar görünüp.."* (AY IV 8534-8538). Maniheist çevrede yazılan metinlerde +rAk kuvvetlendirme morfemi ile genişletilen sözcüğün sıfat işlevinde kullanıldığı örnekler rastlamak da mümkündür: *artukrak dındarlar* (TT II Manic. 71); *(Artu)krak sevinç...* (Maitr. 93/12).

Artuk sözcüğünün işlevsel kategori ile ilgili en belirgin özelliklerinden biri de Maniheist çevrede yazılan metinlerden itibaren zarf işlevinde kullanılmaya başlanmasıdır. Bu çevrede yazılan BT V 353'te *Taķı artuk ozamaz örmez* tümcesinde ve BT V 478'de geçen *Artukrak edgü alķış kut ķıv küç basut kelsün bolzun* tümcesinde zarf olarak işlev görmektedir. Sözcüğün -korpuz göz önünde bulundurulduğunda-Budist metinlerde, İslami çevrede yazılan metinlerde çoğunlukla zarf işlevinde kullanıldığı görülmektedir:

Amtı men bu erdini birle barsar men kamağ tınlıglarka artuk asiğ tusu kılı umağay men tümcesi (İKP 35); *artuk edgü açınıylar* (İKP 68); *edgü edgü töziün oğlum aırsız inç artuk edgü erdim* (Maitr. 9/3-4); *etözün artuk saķlanu tutar* (Maitr. 2/14); *arığ silig suv üze ayıg yavlak kılınçlıg kķirlerin tapçaların artuk arıtı yumış arıtımış kerçek* (AY III 4391-4394); *siz teñri kızı.. aqlatı artuk kükülmüş siz..* (AY VII 12908); *saņa keldi emgep hem artuk arıp* (KB 837); *küvezlenme artuk kötürme köñül* (KB 1377); *öñin uluğ yaşlığ muķaddam yārānlarđın amı artuk sewer erdi*. (NF 428-6); *artuk nazar ķılmaķ taķı artuk sözlemek taķı artuk işler ķılmaķ bu ğaflatđın turur* (NF 433-2); *artuk yalğın sözledi* (ME 189-1); *atası ayağın artuk sewer erdi* (KE 54r 16).

Dolayısıyla daha yazıtlarda sıfat ve son çekim edatı kategorisine dâhil edilen bir sözcüğün Maniheist çevrede yazılan metinlerle birlikte zarf işlevinde kullanıldığı örnekler sıklıkla rastlanmaktadır. Sözcük bu dönemden itibaren zarf kategorisi içerisinde kalıcı bir işlev üstlenmiştir.

Artukrak sözcüğünün AY'de *takı* ve *yene* ile birlikte kullanıldığı durumlarda bağlaç işlevinde kullanıldığı örnekler tanıklık edilmektedir. Çoğunlukla zarf işlevinde kullanılarak ara kategoride yerini alan sözcük, birkaç örnekte bağlaç işleviyle küçük kategoriye dâhil olmuştur:

Kaltı öñre ötünü teğimmiş ada tudaların barçanı tarkaru kiterü teğingey men artukrak takı sansartın ozğuka kutrulğuka kınturu tavratu teğingey men. "Daha önce söylenen tüm tehlikelerden kurtaracağım bundan başka bu dünyanın kötülüklerinden kurtulmalarını sağlayacağım." (AY VII 12577-12581).

Açuk adırlıg köziñtürü tegingey men artukrak yene daranı tıgme tıdıgısz edremiğ birü tegingey men. "Açıkça görünür kılacağım bundan başka dharani denen erdemi engelsiz verivereceğim." (AY VII 12431-12434).

Birtakım işletme morfemlerinin yanı sıra +lAn-, +lAş-, +lUk+, +lIk+, +sI gibi türetme morfemleri ile genişletilen *artuk*, İlk İslami eserlerden itibaren hem farklı kavram alanlarını karşılar hale gelmekte hem de farklı işlevsel kategori içerisinde yerini almaktadır. Söz konusu morfemlerle birlikte sözcük, isim, sıfat ve fiil işlevinde kullanılmakta; ber-, kıl-, kör- ve tut- gibi fiillerle birlikte birleşik fiil oluşturmaktadır:

İsim: *Barı tap kereksiz adın artukum* (KB 3795), *ķamuğ edğülikte taķı artuķa* (KB 3057); *artukluk* (KB 3760), *ķimniñ kim yarağı bolmasa sizdin artuklukķa nikāh kılmaķķa* (Ryl. 26/4a1), *tileñler Tañrıdın artuklukındın* (Ryl. 26/9b3), *isteyürler artukluk Tañrıdın* (MN 293 151a/3).

Fiil: *er artuķlandı* (DLT 157/137) ve *artuķlaşdı anıñ birle* (ME P 202a 13).

Birleşik fiil: *artuķ katsa Tañrıķa çın-ok yalđan ķoştı uluğ yazuķnı* (Ryl. 26/23b2), *ol artukluk birdi sizke ālemluđlar ūze* (Ryl. 28/19b2) *artukluk kılmañ aymaķ birle* (Ryl. 33/2a1), *Tañrı artukluk urdı amaruñızlerke amarı ūze rūzı içinde* (Ryl. 30/66a1), *baķđıl neteg artuķ berür miz amarılarıña amarı ūze* (TİEM 73 207V/3), *artuķ katmaķķa kelgeyler* (TİEM 73 305V/3), *artuķ tutar erdi* (NF 94-1), *aħmaķ ol ķimerse turur kim kendü öziñi barçadın artuķ ķorse tedi* (NF 148-7), *artukluğ kıldı anı anıñ ūze* (ME 75-3), *Lūt cādūlar keltürmiş tep ğavğā taķı artukrak boldı* (KE 61r 01).

Sıfat: *mü'min artuķsı namāzlar ūkiş kılmaķ kerek* (NF 248-12), *ħaķ ol ħarām yigen ķulnuñ farıza namāzlarını taķı ķabūl ķılmaz artuķsı namāzlarını taķı ķabūl ķılmaz* (NF 294-12), *siğit tonı keğdi tişi, yas tonın keydi tişi, artuķsı ton keydi avrat/ yas tonı, artuķsı ton* (ME 166-1-2).

Özellikle satır altı Orta Asya Kur'an tefsirinde, TİEM 73'de, MN ve KE'de tanıklık edilen bir diğer özellik *artuk* sözcüğünün *eksük* sözcüğü ile birlikte oluşturduğu ikilemelerdir. Söz konusu ikilemelerde yine sözcük zarf işlevinde kullanılmaktadır:

ķorķarmiz kim esiz tillig bolsalar bizin ūze ya'nı artuķ eksük sözleseler bizin ūze (OA Tef.20b/9), *artuķ eksük kılmañlar tedi* (TİEM 73 391r/8), *anlar kim dūşmenlik taķı ħilāf ķılışurlar (artuķ eksüklük) Tañrıķa taķı yalavaçınğa helāk ķılındılar* (MN 293 199b/01), *anlar kim cedel ķılışurlar (artuķ eksük sözlerler) Tañrıñınñ āyetleri içinde* (MN 293 39b/4), *açıp baķtılar erse Süleymān okuğandıñ bir söz artuķ eksük kelmedi* (KE 136v 8), *Sām ölgeli tōrt miñ yıl bolmuş artuķ eksük* (KE 171r 17).

İncelenen örneklerden yola çıkılarak *artuk* sözcüğünün temelde isim işlevinde kullanıldığı, ardından son çekim edatı, sıfat ve daha çok zarf işlevi ile gramerleşmenin ara kategorisine dâhil olduğu söylenebilir.

Artuk sözcüğünün anlamını pekiştirmede kullanılan yöntemler

Artuk sözcüğünün Türk diline ait en eski metinlerde tanıklık edilen temel anlamı sayısal ifadelerde "ek olarak, fazladan bir miktar" ("additional, an extra amount"); daha sonra genellikle "büyük bir ek miktar" (a large additional amount), daha az sıklıkla "fazla, aşırı" (excess, excessive) olarak kaydedilmektedir (Clouston, 1972, s. 204). Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki Türk diline ait en eski metinler incelendiğinde sözcüğün ancak +rAk morfemi ile birlikte kullanıldığı durumlarda ya da *erüş* gibi yine aynı anlama gelen bir sözcük ile ikileme oluşturması halinde "çok, çok fazla, aşırı" şeklinde bir anlam alanını işaretleyebildiği görülmektedir:

Artuķ erüş erür. "Çok fazladır." (TT II Manichaica 61).

Artukrak dındarlar. “**Aşırı dındarlar.**” (TT II Manic. 71).

Artukrak edgü *alkış kut kıv küç basut kelsün bolzun. Çok güzel övgü, mutluluk ve yardım duaları gelebilir ve olabilir.*” (BT V 478).

Dolayısıyla özellikle Maniheist çevrede yazılan metinlerle birlikte sözcüğün tek başına olmasa da bahsedilen kimi usullerle “çok, çok fazla, aşırı” gibi bir anlama işaret eder hale geldiği söylenebilir. Burada dikkati çeken hususlardan biri bahsi geçen sözcüğün tanıklandığı ilk haliyle olduğu gibi sadece somut kavramların çokluğuna değil aynı zamanda soyut kavramların da çokluğuna işaret eder hale gelmesidir.

Artuk sözcüğünün “çok, çok fazla, aşırı” şeklinde bir anlam alanını işaretleyebilmesi için +rAk morfemi ile birlikte kullanılması yöntemine Türk diline ait hemen hemen birçok tarihî metinde sıkça tanıklık edilmektedir:

Tünle küntüz isig özüñüzde artukrak açnu küyü küzetü tutduñ. “Gece gündüz canından daha çok (bizi) koruyup kolayarak gözettin.” (Mz 42/15- Elmalı 230); artukrak süzüg köñüllüg ol. “Çok temiz gönüllüdür.” (Mz 35/1-Elmalı 242); men olarnuñ ol antag buyan edgü kılınçlarıña edgüllüg evrişleriñe artukrak için ögirür men. “Ben onların o öylesi iyi davranışlarından iyi tavırlarından dolayı fazlasıyla sevinirim.” (AY III 4556-4558); artukrak bilteçi erür “Çok daha fazla bilecektir.” (BT VIII B 191)anasından asmış yuvıg teg artukrak tiliksiz boltılar. “Anasını kaybetmiş bir ceylan gibi, son derece cansız hale geldiler.” (BT III 132) ; yükünürbiz pra çivala pra çivala artokrak yalınamakın yalnadaçı yıd yıpar eligi athg erklig...” (BT XXIII E 11); bir ögür ol artukrak bir ögürdin “Bir toplum diğer bir toplumdan daha çok olduğu için (sayıca ve malca) (Ryl. 30/81a2; HKT 266b/6); Ebü Bekrniñ imanı artukrak kelgey “Ebubekr’in imanı daha çok gelecek.” (MN 293 32b/6).

Sözcüğün anlamını kuvvetlendirme yollarından biri de Maytrısimit’te ve Das. 796/2’de tanıklık edildiği üzere “artukta artuk” ikilemesine başvurulmasıdır:

Anıñ ara artukta artuk biş ajun tınığlar öze isig amrak köñülü turur. “Bu arada beş varlık şeklinde bulunan yaratıklar için haddinden fazla sıcak, müşfik duygular besler.” (Maitr. 33/13); artukta artuk teñri teñri burkan birle oğşatı erür (Maitr. 18/56); ötrü ilig beg artukda artuk “Bunun üzerine hükümdar çok fazla...” (Mz. 796/2- Elmalı 275).

T II Manic. 61’de görüldüğü üzere *artuk* sözcüğünün kendisi ile aynı anlama gelen bir başka sözlük birim ile ikileme oluşturduğuna dair örneklerle diğer tarihî metinlerde de tanıklık edilmektedir. Budist çevrede yazılan AY’de *aglatı* ve İslami çevrede yazılan KB’de *üküş*, *telim* ve *idi* sözcükleri ile oluşturulan ikilemeler bunlardandır:

Siz teñri kıza.. aglatı artuk kükülmüş siz.. “Tanrıça..fazlasıyla övülensiniz.” (AY VII 12908); Az edgüke artuk üküş şükri kıl. “Az bir iyiliğe çok fazla şükür kıl.” (KB 758); İdi artuk erdem kerek ög bilig. “Çokça erdem, akıl bilgi gerekli.” (KB 281); İdi artuk ödriim talu er kerek. “Bu iş için çok seçkin biri gerek.” (KB 2184); Bayatka şükr kıldı artuk üküş. “Allah’a şükretti bol bol.” (KB 1250); Seniñsiz muñaçur men artuk üküş “Sensiz çok bunalıyorum ben.” (KB 1859); Atañ tapğı bar erdi artuk telim. “Atan hizmet etti bana çokça.” (KB 1592); Üküş ögdi artuk telim miñ sena... “Pek çok övgü ve binlerce sena...” (KB 3190).

Sözcüğün Budist çevrede yazılan metinlerden Das.’da ve İslami çevrede yazılan metinlerden MN’de *yiiz*, *miñ* ve *miñ tümen* gibi sayılardan sonra geldiği ve miktar bakımından “çokluk, aşırılık” anlamına işaret ettiği görülmektedir:

Antada miñ tümen artuk alp ol burhanlarıñ edgüsin tükel sözlegeli “O burhanların mükemmelliğini tamamıyla anlatmak bundan on binlerce kat daha zor.” (Mz. 698 arka- Elmalı 246); yekler trijul badruk çakir bindipalta ulatı bı bıçguları bir ikintike salmış tokmuş üniñe miñ artuk küvrüglar üninte üstünrek yavlak ün turtı “Şeytanların üç başlı mızrak, çark (ve) mızraktan

başka bıçakları birbirine çalıp tokuşturmasından çıkan gürültü binlerce davulun (çalınmasından çıkan) sestən daha büyük bir sestī.” (U 452 Elmalı-271)”; *anlardin yüz artuk edgürek ol kişiler “O kişiler onlardan yüz kat daha iyi.”* (MN 293 144b/4).

Metaforlaşma yolunda ilk adım: Maniheist ve Budist çevrede yazılan metinlerde *artuk* sözcüğünün olumlu anlam alanını işaretlemesi

Artuk sözcüğünün yazıtlarda işaret ettiği anlam alanı somut varlıkların sayıları ile birebir ilişki içerisindedir. Dolayısıyla söz konusu sözcüğün ifade ettiği çokluğun temelde soyut kavramlarla bir alakası yoktur.

Maniheist çevrede yazılan metinlere bakıldığında bahsi geçen sözcüğün tanımlandığı ilk haliyle olduğu gibi sadece somut kavramların çokluğuna değil aynı zamanda soyut kavramların da çokluğuna işaret eder hale geldiği görülmektedir. Ayrıca *artuk* ve +rAk morfemi ile genişletilen sözcük gövdesinin soyut kavram alanını işaretler hale geldiği Maniheist metinlerden itibaren sıklıkla -metin bağlamsal olarak olumlu anlam içeren sözcüklerle birlikte kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim örneğin **Artukrak edgü alkış kut kuv küç basut kelsün bolzun. “Çok güzel övgü, mutluluk ve yardım duaları gelsin.”** (BT V 478-480); *edgü edgü tözün oghum aırsız inç artuk edgü erdim. “İyi, iyi asil oğlum. Ben çok sakın pek iyi idim.”* (Maitr. 9/3-4) ve **artuk edgü açınırlar. “Çok iyi ağırlayın** (İKP 68)” tümcelerinde *artuk* sözcüğünün *edgü* gibi olumlu anlama sahip bir sözcüğü nitelediği görülmektedir. Yine “*On orunlar sayu arıyu süzümlü artukrak arıg süzüük bolmakı erür. On yerin her biri artılmış temizlenmiş çokça temiz pak olmuştur.*” (AY IV 7758-7761) tümcesinde *arıg süzüük*; “*Linhua çeçeklerin yaratıghg ilinçü meñi kılguca artukrak yaragıg süzüüki sogıka üze oğşatguluksuz kölmen suvlar közünür. Lotus çiçekleri ile bezenmiş eğlence huzurlu fazlaca faydalı temizliği (ve) soğukluğu ile benzersiz göl (olan) Kölmen suları görünür.*” (AY IV 8530-8534) tümcesinde *yaragıg süzüüki sogıka*; *Tuyunmak bölüklüg nomlarıg bışrunmaklıg yarukın artukrak yalnayurlar yalrınyurlar “Kavramak bölümlü öğretilerin öğrenme ışığını çokça yakarlar parlatırlar.”* (AY IV 8603-8605) tümcesinde de *yalınmak yalrınmak* gibi olumlu anlam alanında değerlendirilebilecek sözcükleri miktar yönüyle işaretlediği görülmektedir. Konu ile ilgili çok sayıda örneğe ulaşmak mümkündür:

(Artu)krak sevinç... daha fazla sevinç (Mayt. 93/12)

Dantipali ilig adınlarıg ölürser anı üze artukrak sevinür erti “Dandāpala başkalarını öldürdüğü zaman bununla çok fazla sevinirmiş.” (Mz. 756/16- Elmalı 229)

Öziniñ bilge bilgisi artuk boltı “Kendisinin bilgisi artı.” (TT VIII A 455), *artokrak* arınmak “**aşırı derecede saflık**” (BT XXI 0895), *artokrak* arınmış süzülmüş. “**tamamen arınmış, temizlenmiş**” (BT XXI 0946), *artokrak* ayayu ağırlayı tapınmak “**son derece hürmet, saygı göstermek**” (BT XXI 0838).

Artuk sözcüğünün özellikle Türk diline ait en eski metinlerde olumlu anlam alanına ait sözcüklerle kullanılıyor olmasının nedeninin Kavramsal Metafor Kuramı ile açıklanabileceğini düşünmekteyiz. Kavramsal Metafor Kuramının İYİ OLAN YUKARIDADIR, HAYAT YUKARIDADIR, ERDEMLİ OLAN YUKARIDADIR, MUTLU OLAN YUKARIDADIR, SAĞLIK YUKARIDADIR, YÜKSEK STATÜ YUKARIDADIR (Lakoff-Johnson 2022: 49-51) şeklinde ürettiği metaforlar incelendiğinde insan zihninin “yukarı” sözcüğünü çoğunlukla olumlu anlam alanına yerleştirdiği görülmektedir. Dolayısıyla insan zihninde kaynak alanın “yukarı” olduğu bir haritalamada hedef alana çoklukla olumlu kavramlar yerleştirilmiştir. Bu sebeple ÇOK OLAN YUKARIDADIR şeklindeki birincil metaforunda “çok” sözcüğünün de temelde olumlu anlam alanına işaret ettiğini düşünmek doğaldır. Maniheist ve Budist çevrede yazılan

metinlerde *artuk* sözcüğünün çoğunlukla olumlu anlam alanına işaret eden sözcükleri niteliyor olması bu düşünceyi kanıtlar mahiyettedir.

İslami çevrede yazılan eserlerde *artuk* sözcüğünün olumlu anlam alanında metaforlaşması

Oldukça basit bir tecrübeye dayanarak oluşan birincil metaforlar, toplumun kültürel zihni ile birleşerek kompleks metaforları oluştururlar (Küçük, 2016, s. 92). Dolayısıyla bir toplumun kültürel zihnini oluşturan her öge aslında kompleks metaforların oluşumunda büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda bir toplumun sahip olduğu dini inançları o toplumda oluşabilecek kompleks metaforların önemli yapı taşlarından biridir. Bu yüzden ki *artuk* sözcüğü özellikle satır altı Kur'an tercümelerinde farklı anlam alanlarını işaretler hale gelmiştir. Burada ÇOK OLAN YUKARIDADIR, ERDEMLİ OLAN YUKARIDADIR ve İYİ OLAN YUKARIDADIR şeklindeki birincil metaforların birleştirilerek kompleks bir metaforun oluşturulduğu; dolayısıyla ilk dönem metinlerinde “çok” anlamında kullanılan *artuk* sözcüğü ve türevlerinin metaforlaştığı görülmektedir.

İslami çevrede yazılan birçok metinde de yine *artuk* sözcüğünün olumlu anlam alanına işaret ettiği örneklere rastlamak mümkündür. Bu bağlamda özellikle satır altı Kur'an tercümelerinden itibaren *artuk* sözcüğünde görülen anlam genişlemesi oldukça önemlidir. Nitekim bu çevrede yazılan metinlerde söz konusu sözcüğün “kıymetli, değerli, üstün” anlamında ya da “üstün kılmak, seçkin kılmak” anlamında birleşik fiil şekliyle kullanıldığı birçok örneğe tanıklık edilmektedir. Söz konusu anlamı karşılayabilmek için birtakım yöntemlere başvurulmuştur. Bu durum kutsal kitapta karşılaşılan yeni sözcüklere ya da kavramlara dilin kendi imkânlarını kullanarak bir karşılık bulma çabasının bir sonucudur. Satır altı Kur'an tercümelerinde başlayan bir anlam genişlemesi İslami çevrede yazılan diğer eserlerde de görülmektedir. Bahsi geçen yöntemlerden ilki *artuk+luk* sözcüğünün al- ve bol- yardımcı fiillerle kullanılması ve böylelikle “artmak, artırmak, çoğalmak, sayıca fazla olmak” anlamını karşılamasıdır: *Tağrı bilir anı kim kötrür tıgme bir tişi tağı anı kim ekisür rahimler tağı artuğ alur.* “Her dışının neye gebe kalacağını, rahimlerin neyi eksik neyi ziyade edeceğini Allah bilir.” (HKT 240b/9-241a/1); kim *bol*sa bir gürüh ol *artuğluk* tağı bir gürühdin... “Bir toplum diğer toplumdandır –sayıca ve malca- *daha çok olduğu için...*” (TİEM 73 203r/3).

Bir diğer yöntem sözcük gövdesinin ya tek başına +lIk, +lUk, +lAş morfepleri ile genişletilmesi ya da kıl-, kör-, ber-, ur-, tut- fiilleri ile birlikte kullanılması ve böylelikle bambaşka bir anlam alanına işaret edecek bir birleşik fiilin oluşmasına zemin hazırlamasıdır. Bu yöntemlerle sözcük “kıymetli, değerli, ihsan, iyilik, üstün tutmak, üstün kılmak, hayrda yarışmak” şeklinde bir anlamı karşılar hale gelmektedir:

Tilenler Tağrıdın artuğlukındın. “Allah’tan *lütfunu/ihsanını* isteyin.” (Ryl. 26/9b3).

Artuğlaşdı anıy birle “Onunla *hayrda yarıştı.*” (ME P-202a13).

Artuğ kıldı Tağrı toğuşganlarğa malları birle et-özleri birle “Allah malları ve canları ile cihat edenleri *üstün kıldı.*” (Ryl. 26/64a1).

Artuğ kıldımız olarnı âlemlüğlar üze. “Onları dünyalara *üstün kıldık.*” (Ryl. 36/96a3).

Ol artuğluk birdi sizke ‘âlemlüğlar üze o sizi âlemlere üstün kıldı. “O sizi âlemler üstüne *üstün kıldı.*” (Ryl. 28/19b2).

Tağrı artuğluk urdı amarıñızlerke amarı üze rûzî içinde. “Allah kiminize kiminizden *daha bol rızık verdi/üstün kıldı.*” (Ryl. 30/66a1).

Artuğ kördiñ mu Muhammed dinini meniñ dinimdin tedi “Muhammed’in dinini benim dinimden *üstün mü tuttun, dedi.*” (OA Tef.136/5).

Bakğıl neteg artuk berür miz amarılarıña amarı üze. “Baksana, biz insanların kimini kiminden nasıl **üstün kalmışızdır**” (TİEM 73 207V/3).

Silerke törütüg içinde artuk boğ birmek “**Yaratılıştta** sizi onlardan **üstün kıldı.**” (TİEM 73 119r/4).

Artukluk kıl- “İhsanla memnun etmek” (ME P-211a4).

Ey halâyıklar cümle bilür-siz kim Peyğāmbār ‘as Abū Bekrni özgelerdin artuk tutar erdi. “Ey cariyeler cümleñiz Peyğamber (as)’ın Ebu Bekr’i başkalarından **üstün tuttuğunu** bilirsiniz.” (NF 94-1).

Seniñ ummatıñni cümle peyğāmbārlar ummatıdın artuk kıldı. “Senin ümmetini tüm peyğamberlerin ümmetinden **üstün kıldı.**” (NF 10-9).

Peyğāmbār ‘as Cebre’ildin Tanrı te’ālā hazratında artuk turur. “Peyğamber as. Tanrı Teālā hazretlerinin huzurunda Cebrail’den **üstün/kıymetlidir.**” (NF 99-5).

Peyğāmbār ‘as’dın su’āl kıldılar kim Haq te’ālā hazratında kayu bir kimerse artuk turur? “Peyğamber as’a *Haq teala hazretlerinin nezdinde nasıl kişiler üstündür* diye soru sordular.” (NF 411-15).

Artukluğ kıldı anı anıñ üze. “Onu onun üzerine **üstün kıldı.**” (ME 75-3).

Artukluk “fazilet, erdem” (ME Y-131b6)

Tağı biz muñluğlarını Muḥammed Muḫtafāğa ümmet kılıp [ağın ümmetler]din artuk kıldı. “Biz sıkıntılı olanları Muhammed Mustafa’ya ümmet kılıp [diğer ümmetler]den **üstün kıldık.**” (KE 1v 10).

Atamız anı artuk sewüp artuk tutar. “Atamız onu çok sever **üstün tutar.**” (KE 67v 14-15).

İslami çevrede yazılan metinlerde *artuk+luk* sözcüğünün ancak belirli bağlamlarda “üstün+lük” anlamına işaret ettiği görülmektedir. Burada aslında tek ölçüt İslam dininin normlarıdır. Çünkü İslam dininde “çok+luk” kavramının değer gördüğü alanlar bellidir. Buna göre kişi kendinde erdemlilik meziyetlerini çokça taşıyorsa üstündür. Dolayısıyla böylesi bir anlam alanının bulunduğu tümcelerde “üstün+lük” sözcüğü *artuk+luk* ile karşılanmıştır. Yine aynı çevrede Allah’ın bir topluluğu diğerlerinden daha çok rızıklandırması “üstün+lük” vasfı ile nitelendirilmekte ve bu sözcük *artuk+luk* ile işaretlenmektedir.

İslam dininde “çok+luk” kavramının değer bulduğu bir diğer alan yaratıcı için yapılan ibadetlerin çokluğudur. Bu bağlamda İslami çevrede yazılan eserlerde olumlu anlam alanını işaretleyen bir diğer sözcük gövdesi de *artuksı* olarak kaydedilmektedir. Sıfat işlevinde kullanılan *artuksı* burada *Müslümanların Allah için ifa ettiği farz dışındaki ibadetler* anlamına gelen “nafile” sözcüğünü karşılamak için kullanılmaktadır:

Tağı tündin oyağlık kılığıl ya’nı artuksı namāz kılığıl (HKT 278a 8-9); *artuksı namāz kıldı* (ME P-212a11), (ME Y-294a6-7); *mü’mîn artuksı namāzlar üküş kılmaq kerek* (NF 248-12); *Haq ol harām yigen kulnuñ farıza namāzlarını tağı kabül kılmaz artuksı namāzlarını tağı kabül kılmaz* (NF 294-12); *artuksı namāz okudı* (ME 187-8). Aynı sözcük +İlk morfemi ile genişletilerek “erdem” anlamında da kullanılmıştır (ME P-108b7).

İslam dininin kutsal kitabında yaratıcı, yarattıklarını çokça nimetlendirmesi sebebiyle “çok lütuf sahibi, çok kerem sahibi” gibi kimi sıfatlarla nitelendirilmektedir. Bu bağlamda Kur’an’da yer alan Allah’a ait kimi sıfatların Türkçeye tercüme edilmesinde yine dilin kendi imkânlarına başvurulduğu; bu sebeple +LUK ve +SI morfemleriyle genişletilen *artuk* sözcüğünün içinde bulunduğu sözcük grubu ile birlikte “lütuf sahibi, kerem sahibi” gibi anlamlara işaret ettiği görülmektedir:

Tanrı **uluğ artukluk birmek iğisi** ol. “Allah **büyük lütf sahibidir.**” (Ryl. 28/79b3);

Tanrı **artuksı edgülik eyesi** turur “Allah **fazl/ihsan/kerem sahibidir.**” (MN 293 44a/1).

İslami çevrede yazılan eserlerde *artuk* sözcüğünün olumsuz anlam alanında metaforlaşması

“Çok+luk” kavramının ideal ölçününün aşılması durumunda başka bir ifade ile haddi aştığı durumlarda onaylanmayan bir durum ile karşı karşıya kalınabileceği bilgisi insanoğlunun zihninde kodlanmıştır. Örneğin bir kaba aktarılan bir maddenin ideal ölçüyü aşması durumunda o madde aktarıldığı kabın dışına taşacaktır. Bu durum bilişsel süreçte “ÇOK OLAN TAŞAR”⁴ eşleştirmesinin bilinçdışı olarak gerçekleştirilmesine neden olmaktadır. *Sen artık çok oluyorsun, bardağı taşıran son damla, ölçüyü kaçırmak, sınırı aşmak, çizmeyi aşmak, aşırıya kaçmak, ileri gitmek, sabrı taşımak* gibi ifadeler de bu şekilde bir metaforun dile yansımış şekli olarak değerlendirilebilir.

Toplumların sahip olduğu kültürel değerler ile daha önce bahsi geçen birincil metaforların çelişmesi oldukça doğaldır. Örneğin ÇOK OLAN YUKARIDADIR VE İYİ OLAN YUKARIDADIR şeklindeki birincil metaforlar, bir toplumda geçerliliği olan “Çok olan daha iyidir.” şeklindeki bir kültürel değer ile ya da “Büyük olan daha iyidir.” şeklindeki bir kültürel değer ile çatışmamaktadır. Ancak söz konusu birincil metaforlar bir başka toplumda geçerli olan “Az olan daha iyidir.” ve “Küçük olan daha iyidir.” değerleri ile çatışabilmektedir (Lakoff vd., 2022, s.58).

Değerler ve metaforları arasındaki çatışmaların temel nedenlerinden biri kültürlerin bu değerlere ve metaforlara verdiği farklı öncelikler olarak kaydedilmektedir. Bu bağlamda Lakoff ve Johnson’un konu ile ilgili verdiği örnek oldukça önemlidir. Katolik mezhebine mensup rahipler için DAHA AZ İYİDİR ve DAHA KÜÇÜK DAHA İYİDİR metaforu maddî mülkler söz konusu olduğunda kabul görmektedir. Çünkü bu tür gruplarda maddî anlamda çokluğun Tanrıya hizmeti engellediği düşünülmektedir. Aynı grupta çok+luk kavramının erdeme atfedilmesi durumunda DAHA ÇOK DAHA İYİDİR metaforu kabul görmektedir (2022, s.58). Bu durum metaforların öncelik sırasının belirlenmesinde kültürlerin belirleyici rolünü ortaya koymaktadır.

Türkler sahip oldukları inançların gereği *artuk* sözcüğünü olumsuz kavram alanını işaretlemek amacıyla da kullanmıştır. Nitekim inancın belirlediği ölçülerin aşılması durumunda *artuk*, “haddi aşmak” anlamında kullanılmıştır. Burada *hadd* “sınır”; *haddini aşmak* ise “ölçüyü kaçırmak, aşırı gitmek” anlamına gelmektedir⁵. Bu bağlamda Budist çevrede yazılan AY’de geçen *Yirtinçüke artukrak ilinmiş yapşınmış köñüllüg erser...* “Dünyaya **haddinden fazla** bağlanmış, yapışmış ise...” (AY III 4486-4487) örneği, Budizmin dünyaya çokça bağlanmayı onaylamadığını ve bu tür bağlamalarda *artuk* sözcüğünün *haddi aşmak* anlamını karşılayacak şekilde kullanıldığını göstermektedir.

İslami çevrede yazılan metinlerde *artuk* sözcüğünün “kıymetli, faziletli, üstünlük” gibi anlam alanlarının yanında birtakım olumsuz anlam alanlarını da işaretliyor olması yine bu dinin normları ile izah edilebilir. İlk İslami eserlerden olan DLT’de *artuk* ile ilgili yapılan izah, tamamıyla ölçününün aşılmasına işaret edecek şekildedir: *Yoğurqanda artuk ağaq kösülse üşiyür anlamı: ayak yorganın ölçüsünden fazla uzatılırsa soğuk alır.* (DLT 62/48; 336/272) örneğinde *artuk* “fazla, fazlalık” olarak açıklanmaktadır. *Er artuklandı.* “Adam *haddini aştı.*” (DLT 157/137) örneğinde tanıklık edilen *artuklanmak* sözcüğü de “haddini aşmak” anlamıyla kaydedilmektedir. Adı geçen eserde tanıklık edilen

⁴ Başvurulan kaynaklarda bu şekilde bir birincil metafora tanıklık edilmemiştir. Tarafımızca varsayılan bir metafordur.

⁵ <https://www.nisanyansozluk.com/> erişim tarihi 2023.01.22 ; <https://sozluk.gov.tr/> erişim tarihi 2023.01.22.

ilk madde, kişinin somut tecrübesine dayanarak oluşturulan bir tanımı içermektedir. İkinci maddede yer alan “haddini aşmak” tanımı ise ölçüsüz davranmaya işaret etmesi sebebiyle birinci örnekte yer alan *artuk* sözcüğünün bir uzantısı olarak düşünülebilir.

İslami çevrede yazılan metinlerde “haddi aşmak” anlamı *artuk* ve türevleri ile sağlanmaya devam etmektedir. Nitekim **Artukluk kılma** *aymak birle*. “Konuşarak **ileriye gitmeyin**.” (Ryl. 33/2a1); *yana ayd ol kişiler kim artukluk kalsalar yime bu haddlarnı ağakın tutmasalar aya ol kın bolğay kim “Yine şöyle dedi: Hadlerini bilmeyen o kişiler de cezalandırılacak.”* (MN 293 204b/3) tümceleri buna örnektir.

“Haddi aşmak” anlam alanının İslami çevrede yazılan metinlerde daha da genişletildiği, böylelikle *artuk+luk* sözcüğünün farklı kavramları karşılar hale geldiği görülmektedir. Sözcüğün kendisinin, türevlerinin ve birtakım fiillerle birlikte oluşturduğu birleşik fiillerin işaretlediği anlamlar aslında “haddi aşmak” anlamının birer uzantılarıdır. Bu bağlamda sözcüğün anlam genişlemesine uğrayarak kazandığı anlamlardan biri “haksızlık”tır. Nitekim Ryl. 26/7b2’de geçen *Yimeñler mällarınızın sizñ ara artukluk birle*. “Mallarınızı **haksız ve haram yol** ile yemeyin.” ayetinde söz konusu sözcük, “haksızlık” anlamında kullanılmaktadır. Sözcüğün karşıladığı bir diğer anlam “fesat, fitne, bozgunculuk”tur: *Eger çıkşalar sizñ içñizde arturmazlar sizke meger artukluk*. “Eğer içinizde (onlar da savaşa) çıkşalardı size **bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı**.” (Ryl. 29/35b3).

“Haddi aşmak” anlam alanından türeyen bir diğer anlam “ileriye gitmek, azgınlıkta bulunmak”tır. Ryl. ve Orta Asya Tefsirinde “kılmak” fiili ile kullanılan *artukluk* sözcüğünün bu türden bir anlamı karşıladığı görülmektedir: *Bütünlükün kiñinke koğmak [artukluk ol] küfr içinde (haram ayları) ertelemek kafirlikte ileri gitmektir* (Ryl. 29/28a2); *esiz tillig bolsalar...ya artukluk kalıp bütme... (bize) kötü davranırlarsa...veya azgınlık kalıp inanmazlarsa* (OA Tef. 20b/9). Yine aynı çevrede yazılan eserlerde *artukluk kılmak* fiilinin “bir topluluğun diğer topluluk üzerinde üstünlük kurması” anlamına işaret edecek şekilde kullanıldığı görülmektedir: *İrme bu meger yaratılmış sizñ menzilig. Tileyür kim artukluk kalsa sizñ üze*. “Bu sadece sizin gibi bir beşerdir. Size üstün ve hakim olmak istiyor.” (HKT 329a/09-329b/1).

İslam dininde kabul görmeyen tavırlardan birisi de kişinin ya da kişilerin toplum içinde sosyal düzeni bozmaya neden olacak şekilde fitne çıkarmasıdır. İnsanlar arasında bölünmeye sebep olan ve insanları yanlış yola sevk eden “fitne”nin satır altı Kur’an tercümelerinden TİEM 73 305v/3’te karşılığı *artuk*, “fitne çıkarmak” eyleminin karşılığı da *artuk katmak* olarak kaydedilmektedir: **Artuk katmakka kelgeyle erdi**. “**Fitne çıkarmaya gelirlerdi**.” *Artuk kılmak* fiili TİEM 73 101r/4’te “bölerek artırmak suretiyle birbirine düşürmek” anlamında kullanılmaktadır: *Azu artuk kalsa silerke*. “Yoksa -bölerek artırmak suretiyle- sizi **birbirinize düşürse**.”

“Haddi aşmak” anlam alanından türeyen bir diğer anlam “başkasının hakkına saldırmak”tır. Nitekim kendi hakkının dışında bir başkasının hakkına göz dikmek, bir bakıma kişinin sınırını aştığının bir göstergesidir. Bu bağlamda TİEM 73 20r/4’te *artuk tilemek* birleşik fiili “başkasının hakkına saldırmak” anlamında kullanılmaktadır: *Kim muñuksa artuk tilemek velikin küç kalmazlıkın yme teñdin keçmezlikin yazuk yok*. “Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa **başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur**.”

“Haddi aşmak” anlam alanından türeyen bir diğer anlam “büyüklenmek, kibirlenmek”tir. Nitekim İslam dinine göre kendi özünü/nefsini başkalarından yüce görmek, haddini aşmanın bir göstergesidir. Bu bağlamda *Ahmağ ol kimerse turur kim kendü özini barçadın artuk körse tedi*. “Kendi nefsinin diğerlerinden **üstün görse/büyük görse bu ahmaktır dedi**.” (NF 148-7) ve *Barçadın özini artuk körsey kibr olur*.

“Başkalarından kendini **üstün görsen/büyük görsen** bu kibir olur.” (NF 372-5) tümcelerinde *körmek* fiili ile birlikte *artuk* sözcüğü “büyüklenmek, kibirlenmek” anlamında kullanılmaktadır.

İslam dininin normlarından biri de yaratıcının tek olduğu, başka herhangi bir yaratıcının olmadığı bilgisidir. Buna göre tek, bir olma vasfına sahip yaratıcının çokluk kavramı ile özdeşleştirilmesi durumunda “ortak koşmak” ya da “şirk koşmak” gibi sözcükler türetilmiş ve bu sözcükler de İslami çevrede yazılan Türkçe metinlerde *artuk+luk kılmak* şeklindeki birleşik fiil ile karşılanmıştır: *Bitiñler Tañrıka artuk kılmañlar aña nerseni. “Allah’a ibadet edin ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın.”* (Ryl. 26/13b1); *ispās ol Teñrike kim añar artuk yok. “Şükür o Tanrı’ya kim ona şirk yok/ondan başka Tanrı yok.”* (MN 293 225b/4).

Artuk sözcüğünün *eksük* sözcüğü ile oluşturduğu ikileme örneklerine CC’de (*ne* bağlacı ile), İslami çevrede yazılan TİEM 73, MN, KM ve KE’de tanıklık edilmektedir. Söz konusu ikilemenin KE, KM ve CC’deki anlam alanı diğer iki eserden farklıdır. Adı geçen eserlerde “eksiksiz, tam” anlamında kullanılan ikileme TİEM 73’te ve MN’de “ihtilaf, aykırılık, uyumsuzluk” anlamlarına gelmektedir. Yine aynı eserlerde *artuk eksük* sözcüğü *kılmak* ve *sözmek* fiilleri ile birlikte “dengeyi bozmak, münakaşa etmek” anlamlarını karşılayacak şekilde kullanılmaktadır:

Biz anu[η] buyruğu[n] tutar biz ne artuñ ne eksik. “Biz onun buyruğunu ne eksik ne fazla (tam olarak) tutarız.” (CC 62a/25-26).

Açıp baqtılar erse Süleymān okuğandın bir söz artuk eksük kelmedi. “Açıp baktıklarında Süleymān’ın okuduğundan bir söz ne eksik ne de fazla geldi/tam geldi.” (KE 136v 8).

Tevrüt birle ölçediler harf artuk eksük çıkmadı. “Tevrut ile ölçtüklerinde bir harf ne fazla ne eksik çıktı/tam çıktı.” (KE 176v 1).

Eger artuk eksük yakīn bilmesen erür evvel ādem muħammed sonı “Eğer peygamberlerin hepsini kesin olarak bilemiyorsan –sunu bil ki- ilk peygamber Adem, son peygamber de Muhammed’dir.” (MM 5/3).

Körmez sen idi yaratmışı içinde artuk eksükdin. “Allah’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin.” (TİEM 73 416v/5).

Artuk eksük kılmañlar tedi. “Dengeyi bozmayın dedi.” (TİEM 73 391r/8).

Anlar kim düşmenlik taķı hilāf kılışurlar (artuk eksüklük) Tañrıka taķı yalavaçınğa helāk kıldılar “Allah’a ve peygamberine düşmanlık eden ve ters düşen kişiler helak oldular.” (MN 293 199b/01).

Anlar kim **cedel kılışurlar (artuk eksük sözlerler)** Tañrının ayetleri içinde. “Allah’ın ayetleri ile **münakaşa eden** kişiler.” (MN 293 39b/4). KE 171r 17’de Sām ölgeli dört min yıl bolmuş **artuk eksük**. “Sam öleli **yaklaşık** dört bin yıl olmuş.” tümcesinde geçen *artuk eksük* sözcüğü “tam” şekliyle yorumlanabileceği gibi “yaklaşık” anlamını da işaretlemektedir.

Bahsi geçen anlam alanlarından bağımsız olarak ME 166-1’de *artuksı* sözcüğüne “yas” anlamının verildiği görülmektedir: *Sıñıt ton keçdi tişi, yas tonın keydi tişi, artuksı ton keydi ‘avrat/ yas ton, artuksı ton.* Sözcüğün bu şekilde bir anlam alanına sahip olması yas elbisesinin normal günlerde giyilen elbiselerden farklı olarak her zaman giyilmeyen, ölüm gibi özel bir olayın arkasından giyilen elbise olması sebebi ile açıklanabilir.

Sonuç

Türk runik harfli yazıtlarda onlu sıra ile kendisinden daha küçük olan sayı arasına yerleşerek “ilave”, ek” anlamında kullanılan *artuk* sözcüğü yazıtlarda ve korpusta dâhil edilen Maniheist ve Budist çevrelerde

yazılan metinlerde çok az tümcede sıfat işlevinde kullanılmaktadır. Yazıtlardan itibaren sıfat ve son çekim edatı kategorisine dâhil edilen bir sözcüğün Maniheizt çevrede yazılan metinlerle birlikte zarf işlevinde kullanıldığı örneklerle sıklıkla rastlanmaktadır. *Artuk* ve türevleri bu dönemden itibaren zarf kategorisi içerisinde kalıcı bir işlev üstlenmekte; böylelikle gramerleşme sürecinin ara kategorisinde kalıcı olarak yerini almaktadır. İslami çevrede yazılan eserlerde +lAn-, +lAş-, +lUk+, +lIk+, +sI morfemleri ile kullanılan sözcük hem farklı kavram alanlarını karşılar hale gelmekte hem de isim, sıfat ve birleşik fiil gibi farklı işlevsel kategoriler içerisinde yerini almaktadır.

Türk runik harfli metinlerde, Maniheizt ve Budist çevreye ait metinlerde *artuk* ve türevlerinde herhangi bir metaforlaşma örneğine tanıklık edilmemektedir. Ancak Maniheizt metinlerden itibaren sözcüğün özellikle de olumlu anlam alanına işaret edecek şekilde zarf işlevinde kullanılıyor olması metaforlaşmanın ilk adımı olarak düşünülebilir.

İslami çevrede yazılan metinlerde ÇOK OLAN İYİDİR ve ÇOK OLAN TAŞAR metaforlarının birer uzantısı olarak *artuk* sözcüğünün olumlu ve olumsuz anlam alanına işaret edecek şekilde bir anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Bu bağlamda erdem, yaratıcının ihsanı ve kullarını nimetlendirmesi, yaratıcıya sunulan ibadetin sayısı gibi durumlarda ÇOK OLAN İYİDİR metaforu önceliklidir. Bu sebeple özellikle satır altı Kur'an tercümelelerinde +lIk, +lUk, +lAş, +sI morfemleri ile genişletilen ya da kıl-, kör-, ber-, ur-, tut- fiilleri ile birlikte kullanılan *artuk* sözcüğü, “kymetli, değerli, ihsan, iyilik, nafile (ibadet), üstün tutmak, üstün kılmak” şeklinde bir anlamı karşılar hale gelmektedir.

Artuk sözcüğü ve türevlerinde ikinci şekilde görülen anlam genişlemesinin temelinde ÇOK OLAN TAŞAR birincil metaforu yatmaktadır. Buradaki *çok+luk* haddinden fazla olan her şeyi içermektedir. Ayrıca gerek Budizmde gerekse İslam dininde *çok+luk* kavramı ölçünün aşılması durumlarında onay görmemiş ve bu durum “haddi aşmak” olarak ifade edilmiştir. Bu sebeple özellikle İslami çevrede yazılan metinlerde “haddi aşmak” fiilini karşılamak üzere *artuk* sözcüğüne ve türevlerine başvurulmuştur. Nitekim DLT’de tanıklık edilen *artuklanmak* ile İslami çevrede yazılan diğer metinlerde tanıklık edilen *artukluk kılmak* fiilleri “haddi aşmak” anlamındadır.

Özünde “haddi aşmak” anlamının genişletilmesiyle ortaya çıkan birçok sözcük İslami çevrede yazılan metinlerde *artuk* ve türevleri ile karşılanmaktadır. Bu bağlamda *artukluk* sözcüğü “haksızlık”; *artukluk kılmak* fiili “ileriye gitmek, azgınlıkta bulunmak”; *artuk katmak* fiili “fitne çıkarmak”; *artuk tilemek* fiili “başkasının hakkına saldırmak”; *artuk körmek* fiili “büyüklenmek, kibirlenmek”; yine *artuk+luk kılmak* fiili “ortak koşmak” ya da “şirk koşmak” anlam alanını karşılayacak şekilde kullanılmaktadır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AY Süü Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur*, Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarnaprabhāsottamasūtra), *Berliner Turfantexte XVIII*. Turnhout: Brepols.
- AY III Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5.Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1.
- AY IV Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AY VII Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- AY VIII Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.

- AY IX Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegziñç* Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin. İzmir: Dinazor Kitabevi Yayınları.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.
- BK/KÇ /Tun. Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Üçüncü Baskı, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- BT III Tezcan, S. (1974). Das uigurische Insadi-Sutra. *Berliner Turfantexte III*. Berlin: Akademie Verlag.
- BT V Zieme, P. (1975). Manichäisch-türkische Texte. *Berliner Turfantexte V*. Berlin: Akademie Verlag.
- BT VIII Kara, G. ve Zieme, P. (1977). Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas Tiefer Weg von Saska Pandita und der Manjusrīnāmasamgīti. *Berliner Turfan Texte VIII*. Berlin: Akademie Verlag.
- BT XXI Wilkens, J. (2001). Die Drei Körper Des Buddha (Trikāya) *Berliner Turfan Texte XXI*, Turnhout: Brepols.
- BT XXIII Zieme, P. (2005). Magische Texte des uigurischen Buddhismus. *Berliner Turfantexte XXIII*. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- CC Argunşah, M. ve Güner G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Das. Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*. Ankara: TDK Yay.
- DLT Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2014). *Dīvānu Lugāti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to Lexicon Vol. II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi I (A-N)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HKT Sağol, Gülden (1993). Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi.
- HT X Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara.
- Huast. Özbay, B. (2014). *Huastuanıft Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İKP Hamilton, J. R. (1998). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Budhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev. V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johnson, C. R. (1999). *Constructional Grounding: The Role of Interpretational Overlap in Lexical and Constructional Acquisition*, Unpublished doctoral Dissertation, University of California, Berkeley.
- Karaman, Hayrettin vd. (20004). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/86A.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk-Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- KB Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. İkinci Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KE Ata, A. (2019). *Rabgūzī Kıṣaṣū'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Dizin I.Cilt; Tıpkıbasım 2. Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor - A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2017). Conceptual metaphor theory. *The Routledge Handbook of Metaphor and Language*. New York: Routledge, s. 13-27.
- Küçük, O. (2016). Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff Ve Mark Johnson, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live by*, Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (2022). *Metaforlar: Hayat Anlam ve Dil*. Çev. Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: Lingua Yayınları.
- Maitr. Tekin, Ş. (1976a). *Uygurca Metinler II. Maytrisimit Burkanlıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- ME (P-Y) Ayaz, G. Ö. (2020). Mukaddimetül-Edeb Paris Ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ME Yüce, N. (2014). *Ebul Kâsım Cârullâh Mahmûd Bin Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zemahşerî el-Hvârizmî Mukaddimetül-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK Yayınları.
- MM Toparlı R. ve Argunşah M. (2014). *Muînü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MN Şimşek Y. (2019). *Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi Meşhed Nüshası [293 No.]*, Giriş-Metin-Dizin. 2 Cilt, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Narayanan, S. (1997). Embodiment in Language Understanding: Sensorymotor Representations for Metaphoric Reasoning About Event Descriptions. Unpublished Doctoral Dissertation, University of California, Berkeley.
- NF Mahmud Bin Ali (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uşmağlarının Açuç Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)* Tıpkıbasım ve Çeviri Yazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan ve Hamza Zülfişkar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- OA Tef. Borovkov, A.K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Räsänen, M. (1957). *Materialen Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica.
- Ryl. Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976b). Eski Türkçe. *TDEK*. Ankara. s.42-192.
- Tekin, T. (2003). *Makaleler I Altaıyistik*. Yayına Hazırlayan: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları.
- TİEM 73 Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TİEM 73 Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TT II Bang, W. ve Gabain A. V. (1929). Türkische Turfan-Texte II. *Manichaica*. ss.: 411-430. SPAW.

<https://www.nisanyansozluk.com/> erişim tarihi 2023.01.22.

<https://sozluk.gov.tr/> erişim tarihi 2023.01.22.